

کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع رسانی هند

علی جلالی دیزجی *

چکیده:

در پژوهش حاضر، ضمن ارائه تصویری کلی از کشور هند، تاریخچه کتابخانه‌ها و نظام اطلاع‌رسانی این کشور و همچنین زیر ساخت اطلاعاتی در کتابخانه‌هایی مانند کتابخانه‌های ملی، کتابخانه‌های عمومی، کتابخانه‌های آموزشی و کتابخانه‌های اختصاصی مورد بحث قرار می‌گیرد و مطالبی سودمند به نظر خوانندگان گرامی می‌رسد.

***

مقدمه:

تابستان سال گذشته پس از یک سال و اندی دوری از ایران با هدف گردآوری اطلاعات درباره موضوع پایان‌نامه خود مسافرتی به ایران داشتم. در طول این سفر علاوه بر گردآوری اطلاعات موفق شدم تعدادی از دوستان و همکاران را نیز ملاقات کنم. در این دیدارها و نیز گفتگویی که با مسوولین کتابخانه‌ها و کتابداران در حین گردآوری اطلاعات پیش آمد، سئوالاتی با نگارنده مقاله که تحصیلات تکمیلی خود را در حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی در کشور هند می‌گذرانند پیرامون وضع عمومی کشور هند و بویژه وضع نظام کتابداری و اطلاع‌رسانی آن کشور مطرح گردید که عموماً از دو دیدگاه مطرح شدند. به نظر می‌رسید که طرح برخی از

* عضو هیأت علمی گروه کتابداری دانشگاه علامه طباطبائی.

کتابداری / دفتر ۳۱-۳۰، ۱۳۷۸

سوالات به این جهت است که پرسشگران از وضعیت کنونی هند اطلاعات کم و ناکافی در اختیار دارند و برخی دیگر مشتمل بر این نظر بود که کشور هند و تحصیل در این کشور را ضعیف و کم‌رنگ نشان دهند. در طرح سوالات مطالبی عنوان می‌گردید که به دور از واقعیت موجود هند بود. در مواردی سعی گردید جهت روشن شدن موضوع توضیحاتی ارائه گردد، ولی از آنجایی که پس از حضور در هند و شروع به تحصیل، هدف اصلی نگارنده کار کردن روی پایان‌نامه بود فرصت اندکی پیش آمد تا در مورد نظام کتابداری و اطلاع‌رسانی هند جستجو و مطالعه کنم و هر چه در اختیار داشتم حاصل ارتباط سطحی با مسوولین و کارکنان کتابخانه‌ها و در جهت انجام امور تحصیلی بود. روی همین اصل توضیحات داده شده چندان مستند نمی‌شود همین امر، محرک و انگیزه اصلی نگارنده برای نگارش مقاله حاضر گردید تا ضمن افزایش آگاهی خویش، زمینه و بستر مناسبی را برای پاسخ به سوالات ذهنهای کنجکاو در ایران فراهم آورده، جایگاه هند و نظام کتابداری و اطلاع‌رسانی آن را نشان دهم.

آشنایی با هند:

جمهوری فدرال هند در بخش جنوبی آسیا در شبه قاره هند واقع است. در جنوب آن اقیانوس هند، در غرب آن دریای عرب و در شرق آن خلیج بنگال قرار دارد. در قسمت شمالی از سمت شرق به غرب با کشورهای برمه، بنگلادش، چین، بوتان، نپال و پاکستان هم مرز است. ۳/۲۸۷/۲۶۳ کیلومتر مربع وسعت دارد. جمعیت آن براساس سرشماری سال ۱۹۹۱ بالغ بر ۸۴۶/۳۰۲/۸۸ نفر بوده که براساس آن ۴۳۹۲۳۰۰۰۰ نفر مرد و ۴۰۷/۰۷۰/۰۰۰ نفر زن بوده‌اند.^۱ میانگین پراکندگی جمعیت هند ۲۶۷ نفر بر کیلومتر مربع در سال ۱۹۹۱ است. جمعیت روستایی هند ۷۴/۳ درصد و جمعیت شهری آن ۲۵/۷ درصد است و شغل اصلی آنان کشاورزی است.^۲

دولت هند پس از کسب استقلال در سال ۱۹۴۷، به منظور تأمین مواد غذایی مردم، اولویت اول را به بخش کشاورزی داد. کشاورزی هند تاکنون سه دوره توسعه را پشت سر گذاشته است. در دوره اول اصلاح کشاورزی سنتی جهت افزایش تولید مواد غذایی مطرح بوده است. در طول این دوره براساس نیاز بخش کشاورزی، تعدادی موسسه پژوهشی، در حوزه تحقیقات کشاورزی، دامی، لبنیات و شیلات افتتاح گردید. در دوره دوم توسعه کشاورزی، به امر آموزش، تحقیق و ترویج کشاورزی توجه بیشتری مبذول گردید. در ۲۸ ایالت هند جمعاً ۱۷۲ مدرسه عالی و ۴ دانشگاه کشاورزی - فنی فعالیت دارند که تعداد دانشجویان آنها به رقم ۱۶۵۰۰ نفر در سال می‌رسد. انقلاب سبز در بین سالهای ۶۷-۱۹۶۶ خودکفایی در بخش غلات را به ارمغان آورد. در دوره سوم توسعه کشاورزی، تولیدات کشاورزی از ۵۵ میلیون تن در سال ۵۱-۱۹۵۰ به ۱۹۳ میلیون تن در سال ۹۷-۱۹۹۶ افزایش یافت و به اهداف خودکفایی در دانه‌های روغنی، شیلات و محصولات باغی نزدیک شد. بعلاوه، انقلاب سفید نیز نیاز کشور به شیر خوراکی را بر طرف نمود. در بخش تحقیقات دولتی و خصوصی سهم بخش کشاورزی از نیروی انسانی متخصص، ۳۱۰۰۰ نفر شاغل است که این رقم کادر تدارکاتی و اداری را شامل نمی‌شود. عمده‌ترین محصولات کشاورزی هند، برنج، گندم، غلات، پنبه، دانه‌های روغنی، توتون و قهوه است.^۳

هند ذخایر معدنی غنی فراوانی را داراست. معادن ذغال سنگ (۲۷۳۴۲۰ میلیون تن)، سنگ آهنک (۹۴۰۰۳۲ میلیون تن)، الماس (۲۹۸۹۲ میلیون قیراط) و معادن دیگری مانند روی، سرب، گاز، مس، طلا، نقره و غیره از جمله این موادند.^۴ تولیدات صنعتی بعد از کسب استقلال به طور چشمگیری افزایش یافته و خودکفایی در صنایع از نکات مثبت و قابل توجه این کشور است. صنایع آهن، استیل، فرآورده‌های نفتی، مواد شیمیایی، کود، کرمیت، نفت، گاز طبیعی، وسایل نقلیه موتوری، نساجی، چرم و جهانگردی از جمله صنایع این کشور محسوب

می‌شوند.

در هند دو گروه عمده قومی زندگی می‌کنند که قوم هند و آریا با ۷۲ درصد کل جمعیت هند، بیشترین است و قوم در اویدیان با ۲۵ درصد کل جمعیت در ردیف دوم قرار دارد. قوم غول و سایر اقلیتهای قومی نیز وجود دارند^۵. زبان رسمی کشور، هندی با رسم الخط دیواناگری است و زبان انگلیسی نیز در کنار زبان هندی در امور اداری و رسمی به کار گرفته می‌شود. سایر زبانها بترتیب اهمیت عبارتند از: تلگو، بنگالی، مراتی، تامیل، اردو، گجراتی، اسامی، کِندی، کشمیری، مالایام، ارویا، پنجابی، سانسکریت، سِندی ... و غیره. ادیان در هند از احترام و آزادی عمل خاصی برخوردارند دین هند و با حدود ۸۰ درصد و اسلام با حدود ۱۲ درصد پیرو، عمده‌ترین ادیان هند محسوب می‌شوند. ادیان مسیحیت، سیک، بودایی و سایر ادیان نیز جایگاه خود را دارند^۶. دین اسلام در بخشهایی از هند نظیر کشمیر، راجستان، بیهار، اوتراپرادش بنگال غربی، مدهیاپردیش و ماهاراشترا طرفداران بیشتری دارد و مسجد جامع دهلی یکی از بزرگترین مساجد موجود هند است.

تعداد ۳۶/۵ میلیون دستگاه تلویزیون و ۷۲ میلیون دستگاه رادیو در سال ۱۹۹۳ در کشور هند مورد استفاده قرار گرفته است. تعداد ۳۷۴۰ عنوان روزنامه در تیراژ متوسط ۶۷/۶ میلیون نسخه منتشر شده و تعداد سایر نشریات ادواری نیز ۲۹۸۷۲ عنوان بوده است. آمار عنوان روزنامه‌ها و نشریات ادواری در سال ۱۹۹۵ بترتیب ۴۲۳۶ و ۳۲۷۰۲ با تیراژ ۴۳۱۹۲۰۰۰ نسخه بوده که نسبت به سال ۱۹۹۴، ۴/۶ درصد افزایش نشان می‌دهد. براساس آمار سال ۱۹۹۵-۹۶ تعداد مدارس کشور ۸۵۶۲۹۰ باب بوده و بیش از ۱۷۳ میلیون نفر دانش آموز در مقاطع مختلف تحصیلی به تحصیل اشتغال داشته‌اند. ۵۲/۲ درصد از جمعیت کشور با سواد بوده و دولت نیز برنامه‌هایی را برای کاهش درصد بیسوادی اجرا می‌کند^۷.

تعداد مراکز آموزش عالی هند در سال ۱۹۹۴-۹۵ به ۸۲۶ باب رسید. از این رقم ۱۹۲ باب دانشگاه، ۲۳۲ باب مرکز آموزش عالی دولتی و ۴۰۲ باب مرکز آموزش

عالی خصوصی است. علاوه بر این ۸۲۱۰ باب مدرسه عالی نیز در امر آموزش عالی فعالیت داشته‌اند. در این مراکز حدود ۲۸۶ هزار عضو هیأت علمی آموزش بیش از ۵ میلیون نفر دانشجوی مشتمل بر ۵۰۰۰۰۰ نفر دانشجوی مقطع دکترا و ۴۰۰۰۰ نفر دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد را برعهده داشته‌اند.^۸ برنامه‌های آموزش بزرگسالان به شیوه‌های متفاوتی از طریق کلاسهای سوادآموزی، آموزش مداوم، مراکز آموزش مردم، آموزش علوم، انتقال تکنولوژی، آموزش ضمن خدمت و آموزش از طریق دانشگاه‌های مکاتبه‌ای اجرا می‌شود.

در حال حاضر بیش از ۷۰۰ مرکز پژوهشی در حوزه‌های علوم و فنون در بخشهای دولتی و خصوصی فعالیت دارند که جمعاً ۶۰۰۰۰ نفر نیروی انسانی متخصص را در می‌گیرند^۹ و از نظر اقتصادی رویهمرفته رشد واقعی تولید ناخالص برحسب هزینه عوامل تولید در سال ۱۹۹۵ برابر با ۶/۳ درصد بوده است.^{۱۰}

کتابخانه‌ها و مراکز اطلاعات:

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

الف. تاریخچه :

در دوران باستان و سده‌های میانه کتابخانه عمومی به معنای واقعی آن در هند وجود نداشت و مجموعه کتابها در معابد و قصرها و یا مراکز آموزش فلسفه و الهیات نگهداری می‌شدند. معهدا، کشور هند میراث غنی‌ای در حوزه کتابخانه داشته است که از آن جمله می‌توان به کتابخانه تکسیلا^{۱۱} (۵۳۰-۵۵۸ قبل از میلاد مسیح؛ پنجاب که اکنون در پاکستان واقع است) و کتابخانه دانشگاه نلندا^{۱۲} (قرون وسطی، بیهار، هند) اشاره کرد که توجه مسافران خارجی را به خود جلب می‌نمود. مسلمانان که در بین سالهای ۱۷۰۷-۱۲۹۰ میلادی بر هند حکومت می‌کردند به وجود کتابخانه‌هایی اشاره داشته‌اند، اما نوسازی آنها در زمان حکومت انگلیسیان در بین سالهای ۱۷۵۷-۱۹۴۷ با آمدن کتابداران انگلیسی و آمریکایی و بعد از

شورش سال ۱۸۵۷ آغاز شد. در سال ۱۹۰۳ «جان مک فرالین»^{۱۳} از کتابخانه موزه بریتانیا به عنوان کتابدار سلطنتی کلکته منصوب و تا سال ۱۹۰۶ در آن مشغول به کار بود. این کتابخانه در سال ۱۹۰۲ با استفاده از هسته مرکزی کتابخانه عمومی کلکته (تأسیس ۱۸۳۶) بنیان شد. کتابدار دیگری نیز به نام «ویلیام آلسون بوردن»^{۱۴} از سوی «مهاراجا ساجیر اتوگیکوآدسوم»^{۱۵} در سفر به آمریکا در سال ۱۹۱۰ برگزیده شد. این کت ابدار تحت تأثیر کتابخانه‌های عمومی آمریکا در صدد تأسیس کتابخانه عمومی در بارودای^{۱۶} هند برآمد. کتابدار سوم شخصی به نام «آسادون دیکینسون»^{۱۷} شاگرد ملویل دیویی بود که به ریاست کتابخانه دانشگاه پنجاب در لاهور منصوب گردید.

نفوذ مک فرالین به کتابخانه سلطنتی محدود شد، در حالی که کتابخانه عمومی رایگان که به وسیله بوردن در سالهای ۱۹۱۳-۱۹۱۰ در بارودا فعالیت می‌کرد، تأثیر وسیعتری برجای گذاشت، به شکلی که رفتن او نیز حرکت کتابخانه را محدود نکرد و مجموعه کتابخانه عمومی تا یک میلیون جلد در سال ۱۹۴۱ افزایش یافت و ۸۳ درصد جمعیت ایالت مذکور به خدمات کتابخانه دسترسی داشتند^{۱۸}. دیکینسون نیز بعد از اقامت در لاهور کار خود را به تصویب دیویی، هم در حوزه کتابخانه و هم در حوزه آموزش کتابداری، شروع کرد و به تربیت کتابدار در دو سطح درجه دانشگاهی و آموزش ضمن خدمت پرداخت. برگزاری این دوره‌های آموزشی مدت بیست سال ادامه یافت. گسترش طرح رده‌بندی دهدهی دیویی در هند نیز که در حال حاضر در تعداد کثیری از کتابخانه‌های هند مورد استفاده قرار می‌گیرد از کارهای کتابدار یاد شده است.

اس. آر. رانگاناتان^{۱۹} پس از اتمام آموزش کتابداری در لندن و بازگشت به هند در سال ۱۹۲۵ به عنوان کتابدار دانشگاه مدرس ۲۰ شروع به کار نمود و تأثیر بسزایی در کتابداری هند برجای گذاشت. او انجمن کتابداران مدرس را دایر نمود و دوره آموزش کتابداری را در سطح معادل فوق دیپلم در دانشگاه دایر کرد. دوره یاد شده

سپس از طرف دانشگاه تبدیل به دوره معادل لیسانس شد. او ۶۰ عنوان کتاب در زمینه کتابداری منتشر نمود ولی کتابش تحت عنوان «طرح رده‌بندی کوان» بیشترین تأثیر را بر جامعه کتابداری هند گذاشت. او علاوه بر هند در سطح جهانی نیز شهرت بسزایی یافت. بعد از سال ۱۹۴۵ رانگاناتان^{۲۰} طرح توسعه کتابخانه‌ها را بر اساس درخواست دولت آماده نمود.

بعد از کسب استقلال در سال ۱۹۴۷ گسترش کتابخانه‌ها و کارکنان آموزش دیده برای اداره آنها احساس گردید. پیشرفت حاصل در امر آموزش، تعداد موسسات علمی پژوهشی صنعتی - دولتی و توسعه سریع اقتصادی - اجتماعی را افزایش و با آغاز طرح‌های بازسازی کشور در سال ۱۹۵۱، تعداد کتابخانه‌ها زیاد شد و خدمات آنها را به ارمغان آورد. در طرح پنج ساله دوره ۱۹۹۰-۱۹۸۵، تمام نظام کتابداری و اطلاع‌رسانی هند مورد بررسی قرار گرفت و سیاست ملی کتابداری و اطلاع‌رسانی هند به مورد اجرا گذاشته شد. علاوه بر این، سیاست جدید آموزش و سیاست تولید کتاب نیز تهیه و تدوین گردید.^{۲۱}

در ماه سپتامبر سال ۱۹۹۲، کنفرانس ایفلا برای اولین بار در هند برگزار گردید. مشاهده کشوری با این وسعت و جمعیت که بیش از ۷۰ درصد جمعیت آن در روستاها زندگی می‌کنند و اطلاع‌رسانی برای همه، از نظر شرکت‌کنندگان در کنفرانس نیز جالب توجه بود. ذکر این نکته جالب توجه است که هند کشور تضادها است و به طور همزمان در آنجا هم از گاری استفاده می‌شود و هم ماهواره در دست تولید دارد، که این خود (به کارگیری تکنولوژی کهنه و نو) نشانه اقتدار در استفاده از کلیه امکانات و تواناییهای موجود و نیز مدیریت صحیح جهت برخورداری کلیه اقشار مردم در هر سطحی از درآمد اقتصادی شمرده می‌شود. و بر خلاف تصور ذلیل بر ضعف این کشور نیست. از اینرو بدون هرگونه قضاوتی تصویری از زیر ساخت اطلاعاتی هند ارائه می‌شود.

ب. زیر ساخت اطلاعاتی:

وضعیت بخش اطلاعاتی هند پس از گذشت چهار دهه از شروع اولین طرح توسعه به قرار زیر است:

کتابخانه‌های ملی:

در هند چهار کتابخانه ملی وجود دارد که عبارتند از: کتابخانه مل کلکته، کتابخانه ملی علوم، کتابخانه ملی پزشکی و کتابخانه ملی حقوق.

کتابخانه ملی کلکته:

کتابخانه ملی کلکته در سال ۱۹۰۳ با نام کتابخانه سلطنتی کار خود را آغاز کرد. در سال ۱۹۴۸ به کتابخانه ملی کلکته تغییر نام یافته و به ساختمان جدیدی در حومه جنوب شرقی کلکته که در زمینی به مساحت بیش از ۱۲۰ هکتار ساخته شده است نقل مکان نمود. این کتابخانه کلیه کتابهای منتشر شده در هند را بر اساس قانون واسپاری سال ۱۹۵۴ به همراه سه کتابخانه دیگر به نامهای کتابخانه کنی مارا ۲۲ در مدرس، کتابخانه مرکزی بمبئی و کتابخانه عمومی دهلی دریافت می‌کنند. کتابشناسی ملی هند که از سال ۱۹۵۶ به بعد توسط این کتابخانه منتشر می‌شود حاوی مشخصات کتابهای دریافت شده است. کتابخانه ملی کلکته علاوه بر کتابهای منتشر شده در داخل کشور، اسناد رسمی برخی از کشورهای خارجی را نیز دریافت می‌کند. شهروندان هندی بالای هجده سال می‌توانند به طور رایگان از این کتابخانه استفاده نمایند. امانت بین کتابخانه‌ای نیز به وسیله کتابخانه ملی کلکته انجام می‌شود. مجموعه کتابخانه نزدیک به ۳ میلیون و دویست هزار جلد است که کتب قدیم و جدید و سایر مواد و منابع اطلاعاتی را در بر می‌گیرد.

جدول ۱- آمار مجموعه کتابخانه ملی کلکته
تا پایان سال ۱۹۹۲^{۲۳}

نوع مواد کتابخانه	تعداد
تکنگاشت (کتاب)	۲۲۳۳۰۰۰ جلد
پایند	۱۵۶۷۰ فقره
مواد غیر کتابی	۹۷۸۵۳۰ فقره
روزنامه	۸۰۰ عنوان
جمع	۳۱۹۸۰۰۰

براساس آمار سال ۱۹۸۳ به طور متوسط، روزانه بیش از ۱۰۰۰ نفر به این کتابخانه مراجعه می‌کرده‌اند و تعداد کارکنان آن نیز ۷۸۳ نفر بوده است.^{۲۴}

کتابخانه ملی علوم:

کتابخانه ملی علوم به عنوان زیر مجموعه مرکز اسناد و مدارک هند در سال ۱۹۶۴ افتتاح شد. این کتابخانه مجموعه‌ای متشکل از ۲۰۰۰۰۰۰ جلد کتاب است و ۵۰۰۰ فقره پایند را به صورت جاری دریافت می‌کند.^{۲۵} از جمله خدمات آن می‌توان به خدمات فتوکپی، خدمات کتابشناختی و دسترسی پیوسته به پایگاه‌های اطلاعاتی حوزه علوم در سطح بین‌المللی اشاره کرد. این کتابخانه شعبات منطقه‌ای در شهرهای کلکته، مدرس، و بنگلور دارد. از جمله انتشارات این کتابخانه «چکیده نامه علوم در هند» و فصلنامه «گزارش علمی علوم کتابداری و مرکز اسناد» را می‌توان نام برد.^{۲۶}

کتابخانه ملی پزشکی:

کتابخانه مرکزی پزشکی در سال ۱۹۶۱ تأسیس گردید و در سال ۱۹۶۶ تبدیل به کتابخانه ملی پزشکی شد. در مجموعه این کتابخانه بیش از ۲۵۰۰۰۰ جلد کتاب و گزارش و ۲۳۰۰ فقره پایانید وجود دارد^{۲۷}. این کتابخانه به عنوان مرکز ملی پزشکی با پایگاه اطلاعاتی «مدلاین»^{۲۸} همکاری دارد. کتابخانه ملی پزشکی خدمات پیوسته اطلاعاتی را از این پایگاه و پایگاه اطلاعاتی «پوبیلین»^{۲۹} برای متخصصین علوم پزشکی فراهم می‌آورد. و نیز «نمایه نامه نشریات ادواری علوم پزشکی» را به صورت فصلی و «فهرست مشترک نشریات ادواری پزشکی موجود در سطح کتابخانه‌های هند» و «کتابشناسی ملی پزشکی» را منتشر می‌سازد.

کتابخانه‌های عمومی:

کتابخانه‌های عمومی از همان آغاز تأسیس به صورت شبکه‌ای در شهرها و روستاها بعد از سال ۱۹۴۷ در ایالت‌های بارودا، پنجاب، و آندراپردیش شکل گرفت. در سال ۱۹۴۸ قانون کتابخانه‌های عمومی به منظور جراحی یک نظام کتابخانه‌ای تصویب شد. در واقع دکتر اس. آر. رانگانادن اولین پیشنهادی لایحه کتابخانه نمونه را در سال ۱۹۳۰ تهیه نمود و پس از قریب بیست سال کوشش توانست قانون کتابخانه‌های عمومی مدرس را در سال ۱۹۴۸ به تصویب برساند. قانون یاد شده در سال ۱۹۵۰ در ایالت تامیل نادو^{۳۰} به مودر اجراء گذاشته شد. کتابخانه عمومی کنی مارا فعلاً کتابخانه مرکزی این ایالت است و کل نظام کتابخانه‌ای ایالت، متشکل از ۱۸ کتابخانه مرکزی ناحیه‌ای، ۱۵۳۰ کتابخانه شعباتی، ۹ کتابخانه سیار، ۸۲۶ کتابخانه پاره وقت است که جمعاً ۲۸۸۳ کتابخانه را در بر می‌گیرد. این مجموعه مستقل تحت عنوان «سازمان کتابخانه‌های عمومی» به وسیله رییس کتابخانه‌های عمومی اداره می‌شود. تمهیدات ویژه‌ای برای ارائه خدمات در منزل، خدمات برای کودکان، پژوهشگران، بیمارستانها، زندانها، کارگران مزارع و سایر اقشار در این

نظام کتابخانه‌ای پیشبینی و اجرا شده است. این الگو تاکنون به طور کامل در سطح کشور اجرا نشده است و قانون مذکور فقط در چهار ایالت بنگال غربی^{۳۱}، مانپور^{۳۲}، کرالا^{۳۳} و هاریانا^{۳۴} به تصویب رسیده و در بقیه ایالات نیز در دست تهیه است. در سال ۱۹۷۲ که سال بین‌المللی کتاب بود، دولت هند اقدام به تأسیس «بنیاد کتابداری راجا راموهن^{۳۵}» با هدف تشکیل دایر کردن نظام ملی کتابداری نمود. این بنیاد به بیش از ۱۷۰۰۰ کتابخانه از طریق کمیته طراحی کتابخانه‌ها کمک کرده است. ۲۷ کتابخانه مرکزی ایالتی، ۳۸۶ کتابخانه ناحیه‌ای و ۱۴۸۵۶ کتابخانه شهری و روستایی از جمله دریافت کنندگان کمک بنیادند. کمیته مذکور از طریق ارائه خدمات مشاوره‌ای، تخصیص اعتبارات برای برگزاری سمینار، کارگاه و نمایشگاه به منظور بالا بردن سطح خدمات کتابخانه‌های عمومی فعالیت می‌کند^{۳۶}.

کتابخانه عمومی دهلی نیز در سال ۱۹۵۱ با کمک فنی یونسکو به عنوان پروژه آزمایشی کتابخانه عمومی دایر شد، که این پروژه تا سال ۱۹۹۲ به شبکه کارامدی از کتابخانه‌ای عمومی در شهر دهلی تبدیل گشت. این کتابخانه دارای مجموعه‌ای بالغ بر ۹۷۰ هزار جلد کتاب و کتابخانه‌های موجود در شبکه مرکب از کتابخانه‌های سیاری دارد که خدماتشان را به موسسات نابینایان، بیمارستانها و زندانها ارائه می‌کنند. برنامه‌های توسعه کتابخانه‌ای تا سال ۱۹۸۲ به تقویت قوانین کتابخانه عمومی در هشت ایالت پرداخت. تاکنون کتابخانه‌های مرکزی در اکثر ایالات شروع به کار نموده‌اند و کتابخانه‌های منطقه‌ای، بلوکی و روستایی نیز زیر نظر دولت، هیأت مدیره، حکومت‌های محلی و یا به صورت مستقل، نیمه مستقل، و کاملاً خصوصی اداره می‌شوند. در حال حاضر، کتابخانه‌های مرکزی ۲۶ ایالت و ۷۱۸۰ کتابخانه عمومی دیگر مجموعه ۳۵/۹ میلیون جلد را در خود جای داده‌اند^{۳۷}.

۲- آمار کتابخانه‌های عمومی هند^{۳۸}

نوع کتابخانه	تعداد
کتابخانه مرکزی ایالتی	۲۷ باب
کتابخانه منطقه‌ای	" ۴۰۰
کتابخانه بلوکی	" ۱۸۰۰
کتابخانه روستایی	" ۴۲۰۰۰
کتابخانه شهری	" ۱۳۰۰
جمع	باب ۴۵۵۳۱

کتابخانه‌های آموزشی:

الف. کتابخانه‌های آموزشگاهی:

در هند بیش از یکصد هزار دبیرستان وجود دارد که جمعاً ده میلیون دانش آموز را آموزش می‌دهند. اکثریت این دانش آموزان متون درسی خود را از طریق کتابخانه دبیرستان تأمین می‌کنند. طرح دو ساله آموزش پیشدانشگاهی، تعداد زیادی از دبیرستانها را وادار به افزایش مجموعه کتابخانه خود نموده است. شورای آموزش متوسطه هند (تأسیس ۱۹۵۲-۵۳) توسعه کتابخانه‌های آموزشگاهی را الزاماً یا اجباری اضطراری ندانسته، اما پیشنهاد می‌کند که کتابخانه‌های مناسب و مجهزی تدارک دیده شود و سالانه به ازای هر دانش آموز، دو جلد کتاب وارد مجموعه کتابخانه آموزشگاهی شود و از کتابداران آموزش‌دیده در این کتابخانه‌ها استفاده شود.

تا سال ۱۹۸۹ در کشور هند ۶۲۲۴۰ کتابخانه آموزشگاهی با مجموعه‌ای برابر با ۶۴۲۴۰۰۰۰ جلد وجود داشته است و ۲۵۰۰۰ کتابدار با گواهینامه کتابداری و غیره این کتابخانه‌ها را اداره کرده‌اند.^{۴۰} گزارشی که در سال ۱۹۸۱ منتشر شده وضعیت کتابخانه‌ای مدارس را خیلی ضعیف برآورد کرده، معهدا برخی مدارس، بویژه مراکز ایالت‌های مانند بمبئی، کلکته، دهلی و مدرس کتابخانه‌ای خوبی دارند که اکثر آنها به طور خصوصی اداره می‌شوند یا در اختیار طبقه‌ای خاص به ویژه کودکان

کارکنان دولت مرکزی و نیروهای نظامی، هستند^{۴۱}.

ب. کتابخانه‌های دانشگاهی و دانشکده‌ای:

تا قبل از استقلال، کتابخانه‌های دانشگاهی و دانشکده‌ای هند وضعیت نامساعدی داشتند. در سال ۱۹۴۸ علیرغم پیشنهاد کمیسیونی مبنی بر تخصص ۶/۲۵ درصد از بودجه دانشگاه به این امر، عملاً در سال ۱۹۵۰ کتابخانه‌های دانشگاهی کمتر از یک درصد بودجه دانشگاه را هزینه می‌کردند. با دریافت قرض گندم از آمریکا در سال ۱۹۵۱ و تخصیص مبلغ ۵۰ میلیون دلار آن به شورای اعتبارات دانشگاهی (یو.جی.سی)^{۴۲} چهره کتابخانه‌های دانشگاهی تغییر یافت. بودجه و مجموعه کتابخانه‌ها افزایش یافت، ساختمانهای جدیدی ساخته شد و مهمتر از همه، کتابدارانی برای فرصتهای مطالعاتی به آمریکا اعزام شدند. یو.جی.سی. کمیسیونهای متعددی را برای اصلاح امور دانشگاهها و نظارت بر آنها در اختیار دارد که از جمله آنها کمیته بررسی علوم کتابداری و نیز کمیته کتابخانه‌ها هستند. این کمیته‌ها اعتبار و امکانات لازم در اختیار کتابخانه‌های دانشگاهی و گروههای کتابداری قرار می‌دهند. در حال حاضر، کتابخانه‌های دانشگاهی مهمترین کتابخانه‌های آموزشی کشور محسوب می‌شوند و مجموعه آنها دامنه‌ای از ۱۶۰۰۰ تا ۷۵۱۰۰۰ جلد را می‌پوشاند^{۴۳}. براساس آمار مندرج در جدول ۳ حداقل، ۲۰ میلیون جلد کتاب و ۲۰۰۰۰۰ فقره پایان‌نامه در کتابخانه‌های ۱۹۰ دانشگاه و رقمی بالغ بر ۱۸۸۸۲۰۰۰۰۰ جلد کتاب در کتابخانه‌های ۷۱۱۲ باب مدرسه عالی موجود است^{۴۴}.

کتابخانه‌های دانشگاهی و کتابخانه‌های سازمانی مانند انستیتو تکنولوژی هند و انستیتو علوم هند دارای ساختمان و مجموعه‌ای خوب و کارکنان آموزش‌دیده به نظر می‌رسند. در این کتابخانه‌ها علاوه بر امانت کتاب، خدمات مرجع و تکثیر نیز ارائه می‌شود. تعدادی نیز خدماتی نظیر اشاعه اطلاعات گزید، آگاهی‌رسانی جاری و آموزش کاربران را عرضه می‌دارند. بعلاوه یو.جی.سی. شبکه‌ای اطلاعاتی به نام

(INFLIBNET) بین کتابخانه‌های دانشگاهی و کتابخانه‌های تحقیقاتی جهت ارائه خدمات متعدد دایر نموده است. علیرغم تمامی پیشرفتهای به دست آمده، کتابخانه‌های اختصاصی از وضعیت مطلوبتری نسبت به کتابخانه‌های دانشگاهی برخوردارند. جدول ۳ آمار مربوط به کتابخانه‌های آموزشی هند را نشان می‌دهد ۴۵. سرانه کتابخانه‌های دانشگاهی در هند به ازای هر ۱۲۱۷۰ نفر یک باب است، در صورتی که سرانه کتابخانه‌های دانشگاهی ایران (حدود ۵۰۰ باب) به ازای هر ۱۲۰۰۰۰ نفر یک باب است.

جدول ۳- آمار کتابخانه‌های آموزشی عالی هند و منابع آنها:

نوع کتابخانه	تعداد	تعداد کتب	تعداد پایبند
کتابخانه دانشگاهی	۱۹۰ باب	۱۹۷۵۰۰۰۰ جلد	۲۰۰۰۰۰ فقره
کتابخانه مدارس عالی	۷۱۱۲ باب	۱۸۸۲۰۰۰۰۰ جلد	-
کتابخانه آموزشی	۶۲۲۴۰ باب	۶۴۲۴۰۰۰۰ جلد	-
جمع	۶۹۵۴۲	۲۷۲۱۹۰۰۰۰ باب	۲۰۰۰۰۰۰ فقره

کتابخانه‌های اختصاصی:

به دنبال تأکید و تشویقی که بعد از استقلال هند اولین نخست وزیر «جواهر لعل نهرو»، بر استفاده از علوم و فنون داشت موسسات تحقیقاتی زیادی تأسیس شد و برنامه‌های تحقیقاتی علمی آن در صدر برنامه‌های دولت و برنامه‌های توسعه ملی قرار گرفت. تأمین اطلاعاتی حیاتی و لازم برای صنایع و تحقیقات به وسیله کتابخانه‌های اختصاصی موجب رشد و شکوفایی هر چه بیشتر این کتابخانه‌ها گردیده است، به طوری که ک کتابخانه‌های اختصاصی هند در قیاس با سایر کتابخانه‌ها از منابع، امکانات و خدمات بیشتری برخوردارند.

در جلسه افتتاحیه بیستمین کنفرانس انجمن کتابداران کتابخانه‌ها و مراکز

اطلاعاتی هند، ان. بی. اینمدر^{۴۶} ضمن یادآوری نکات قوت و ضعف کلیه کتابخانه‌های هند و ترمیم راه آینده کتابخانه‌های اختصاصی، به وجود دو کرانه در کتابخانه‌های هند اشاره دارد: از یک طرف به وجود کتابخانه‌های اختصاصی قابل قیاس با بهترین کتابخانه‌های دنیا افتخار می‌کند، و از طرف دیگر ناراحتی از وجود کتابخانه‌هایی در حد کتابخانه‌های قرن شانزدهم. او ضمن اینکه معتقد است که صورت درخشان کتابخانه‌ها باید به مردم نشان داده شد ولی در عین حال آشکار بودن زوایای گوناگون آنها از نظر عموم را نیز حایز اهمیت زیاد می‌داند^{۴۷}. گزارش این مطلب نشان از واقعیت‌های موجود در این بخش و پیشرفت‌های گسترده کتابخانه‌های اختصاصی دارد. براساس گزارش‌های راهنمای کتابخانه‌های اختصاصی و تحقیقاتی هند، در سال ۱۹۶۲ جمعاً ۱۷۳ کتابخانه دولتی وجود داشته، در حالی که در متون مختلف منتشر شده در سال‌های اخیر به وجود بیش از ۳۰۰۰ کتابخانه اختصاصی در حوزه‌های علوم و فنون، پزشکی، کشاورزی، علوم اجتماعی، هنر... و غیر اشاره شده است^{۴۸} و بیش از ۵۰ میلیون جلد کتاب تنها در ۲۰۰۰ کتابخانه از کتابخانه‌های اختصاصی وجود دارند که اکثر آنها در حوزه علومند^{۴۹}. آماری که در سال ۱۹۹۴ در این زمینه ارائه شده است به قرار زیر است^{۵۰}.

جدول ۴- آمار کتابخانه‌های اختصاصی هند

نوع کتابخانه	تعداد
کتابخانه‌های حوزه علوم و فنون	۱۱۰۰ باب
کتابخانه‌های واحدهای تحقیقاتی و توسعه صنایع	۸۰۰ باب
کتابخانه‌های موسسات علوم اجتماعی	۱۰۰۰ باب
کتابخانه‌های ادارات دولتی و وزارتخانه‌ها	۶۰۰ باب
جمع	۳۵۰۰ باب

کتابخانه‌های حوزه علوم و فنون، عموماً پیشرفته‌تر از کتابخانه‌های سایر حوزه‌ها هستند. در آنجا توجه و تأکید، بیشتر، بر ارائه خدمات اطلاع‌رسانی است. این کتابخانه‌ها عموماً، پایگاه‌های اطلاعاتی متناسب با کار سازمان مادر را ایجاد و خدمات آگاهی‌رسانی جاری، اشاعه برگزیده اطلاعاتی و خدمات فتوکپی و کتابشناختی عرضه می‌کنند. اکثر کتابخانه‌ها امور خودکاری کتابخانه را آغاز نموده و از کارکنان متخصص استفاده می‌کنند، که مهمترین این کتابخانه‌ها، کتابخانه مرکزی سازمان زمینشناسی هند با مجموعه‌ای بالغ بر نیم میلیون جلد کتاب و ۱۵۰۰ عنوان پایبند است. این کتابخانه «چکیده زمینشناسی» و «چکیده علوم زمینی» را منتشر می‌کند. از سایر کتابخانه‌های این حوزه می‌توان کتابخانه سازمان تحقیقات گیاهشناسی هند با مجموعه‌ای بیش از ۶۱۰۰۰ جلد کتاب و ۲۵۰ عنوان پایبند و کتابخانه سازمان جانورشناسی هند را در کلکته با مجموعه‌ای حدود ۵۰۰۰۰ جلد کتاب و ۱۰۰۰ عنوان پایبند نام برد. این کتابخانه «کتابشناسی جانوران هند» را نیز منتشر می‌کند^{۵۱}. مرکز ملی اسناد و مدارک علمی هند که در سال ۱۹۵۲ در دهلی نو افتتاح شد یکی از برجسته‌ترین کتابخانه‌های علوم فنون هندست و شعباتی نیز در شهرهای بنگلور، کلکته و مدرس دارد. مجموعه‌ای مرکب از ۱۳۸۰۰۰ جلد کتاب و ۸۰۰۰ عنوان پایبند^{۵۲} در این مرکز هست که با همکار سازمانهایی نظیر مرکز

اطلاعات و مدارک علمی صناعی دفاعی، مرکز ملی اطلاعات و مدارک شرکتهای خصوصی، مرکز اسناد و مدارک علوم اجتماعی، کتابخانه و مرکز اطلاع‌رسانی مرکز تحقیقات اتمی... و غیره به عرضه خدمات ترجمانی، فتوکپی و پویایی پیوسته اطلاعات کتابشناختی از پایگاههای ملی و بین‌المللی می‌پردازد. انتشار چکیده‌نامه علوم، فهرست مشترک مجلات علمی - فنی ایالتها و فهرست مشترک مجلات علمی - فنی ایالتها و فهرست مشترک کتابهای علمی فنی موجود در هند از جمله خدمات این مرکز است.

در حوزه علوم پزشکی، بیش از ۶۳۰ باب کتابخانه وابسته به مدارس عالی پزشکی، دندانپزشکی و پرستاری و بیمارستانها وجود دارد. بجز کتابخانه‌های اصلی این حوزه نظیر کتابخانه ملی پزشکی و کتابخانه علوم پزشکی هند که دارای خدمات کتابداری و اطلاع‌رسانی مطلوبی هستند، اصلاح و تقویت خدمات کتابخانه‌ای در بقیه کتابخانه‌ها لازم است.

همچنین در بخش کشاورزی کتابخانه‌های کارامدی هستند که در حوزه‌های مختلف علوم کشاورزی، دامداری، شیلات و جنگلداری فعالیت دارند. علاوه بر ۲۳ کتابخانه در دانشگاه‌های کشاورزی ایالتی و کتابخانه‌های مدارس عالی کشاورزی، کتابخانه‌های دیگری نیز زیر نظر شورای تحقیقات کشاورزی هند (ایکار)^{۵۳} فعالیت دارند.

کتابخانه موسسه تحقیقات کشاورزی هند در دهلی نوبتهایی دارای مجموعه‌ای بالغ بر ۶۰۰۰۰۰ جلد کتاب و ۵۰۰۰ فقره پایاند است که کتابشناسی آن را به صورت ماهانه منتشر می‌کند^{۵۴}. این کتابخانه در ردیف کتابخانه‌های ملی است و به عنوان مرکز ملی گردآوری، سازماندهی و اشاعه اطلاعات کشاورزی عرضه شده در داخل و خارج می‌پردازد. ارزش این کتابخانه زمانی معلوم می‌گردد که مجموعه موجود در آن با مجموعه مواد «مرکز اطلاعات و مدارک علمی کشاورزی ایران» وابسته به سازمان تحقیقاتی کشاورزی ایران که به عنوان «مرکز ملی اطلاع‌رسانی

کشاورزی ایران» فعالیت می‌کند و در نوع خود از مراکز معتبر اطلاع‌رسانی در ایران است، مقایسه شود.

از سایر کتابخانه‌های با ارزش این حوزه می‌توان از کتابخانه سازمان تحقیقات دامپروری و سازمان ملی تحقیقات لبنی نام برد. وضعیت کتابخانه‌های دانشگاهی کشاورزی نسبت به کتابخانه‌های زیر نظر ایکار بهتر است. در مجموع، اکثر کتابخانه‌های کشاورزی، پایگاه‌های اطلاعاتی کتابشناختی جامعی دارند و خدمات متنوعی از جمله فهرست آگاهی‌رسانی، خدمات کتابشناختی و نظایر آن را عرضه می‌نمایند. جهوتی لعل^{۵۵} (۱۹۹۵) در بررسی خود تحت عنوان «توسعه کتابخانه‌های کشاورزی هند با اجرای شبکه رایانه‌ای کشاورزی برای این حوزه آینده درخشانی را پیشبینی می‌کند.

در قلمرو علوم انسانی و اجتماعی کتابخانه‌هایی وجود دارند که اکثر آنها در قرن نوزدهم بنا شده و پیشرفت چشمگیری داشته‌اند. از مشهورترینشان: مرکز ملی اسناد و مدارک علوم اجتماعی با مجموعه‌ای بالغ بر ۴۰۰۰۰۰ جلد کتاب و ۲۵۰۰ عنوان پایانید، کتابخانه انجمن آسیایی بنگال، آرشیو ملی هند، کتابخانه مرکزی سازمان مردم‌شناسی هند در کلکته، کتابخانه موسسه علوم سیاسی اقتصادی، و کتابخانه انجمن امور بین‌المللی هند در دهلی نو است. کتابخانه امور بین‌المللی هند مجموعه‌ای بالغ بر ۱۰۰۰۰۰۰ جلد کتاب، ۱۷۰۰۰۰۰۰ بریده جراید و ۱۲۰۰۰۰ حلقه میکروفیلم را شامل می‌شود^{۵۶}. کتابخانه‌های حوزه علوم انسانی و اجتماعی علاوه بر کتاب و پایانید، عمدتاً، شامل مجموعه‌ای از گزارشها، بریده جراید، پایان‌نامه، گزارشهای سالیانه، انتشارات دولتی و نسخ خطی‌اند. با توجه به آنچه در بالا آمد، آمار کلی کتابخانه‌ها در کشور هند را می‌توان در جدول پنج به شرح زیر خلاصه کرد. جالب توجه اینجاست که سرانه کتابخانه‌های اختصاصی هند به ازای هر ۲۴۱۸۰۰ نفر یک باب است، در حالی که سرانه کتابخانه‌های اختصاصی ایران (حدود ۲۵۰ باب) به ازای هر ۲۴۰۰۰۰ نفر یک باب، یعنی تقریباً مساوی، است.

جدول ۵- آمار کلی کتابخانه‌های هند

نوع کتابخانه	تعداد
۱- کتابخانه ملی	باب ۴
۲- کتابخانه عمومی:	
کتابخانه مرکزی ایالتی	باب ۲۷
کتابخانه ناحیه‌ای	باب ۴۰۰
کتابخانه بلوکی	باب ۱۸۰۰
کتابخانه روستایی	باب ۴۲۰۰۰
۳- کتابخانه آموزشی:	
کتابخانه دانشگاهی	باب ۱۹۰
کتابخانه مدارس عالی	باب ۷۱۱۲
کتابخانه آموزشگاهی	باب ۶۲۲۴۰
۴- کتابخانه اختصاصی:	
کتابخانه موسسات علمی و فنی	باب ۱۱۰۰
کتابخانه واحدهای تحقیق و توسعه صنایع	باب ۸۰۰
کتابخانه موسسات علوم اجتماعی انسانی	باب ۱۰۰۰
کتابخانه ادارات دولتی و وزارتخانه‌ها	باب ۶۰۰
جمع	باب ۱۱۸۵۷۳

نتیجه:

مجموعه اطلاعات ارائه شده از کتابخانه‌ها و مراکز اطلاعاتی هند در بالا نشان‌دهنده نظام فعلی کتابداری و اطلاع‌رسانی دارای زیر ساخت غنی است. این کتابخانه‌ها با کارکنان متخصص، خدمات گوناگون نظیر ارجاعی، اشاعه اطلاعات گزیده، آگاهی‌رسانی جاری، کتابشناختی پیوسته، امانت‌دهی و امانت‌گیری میان کتابخانه‌ای، ترجمه، فتوکپی، انتشارات... و غیره ارائه می‌نمایند. تعدادی از

کتابخانه‌ها، به ویژه در حوزه علوم و فنون، دارای مراکز امانتدهی تخصص و به خود اشتغالی منابع و خدمات خود اقدام نموده و یا در حالی انجام آندند. نهادهایی مانند یو.جی.سی.، ایکار، و سایرین، بر امور کتابخانه‌ها در حوزه‌های مختلف نظارت دارند و از نظر تأمین اعتبار، امکانات، برنامه‌ریزی و کارکنان از کتابخانه‌ها حمایت و در جهت گسترش همکاری میان کتابخانه‌ای تلاش می‌نمایند. از طرف دیگر، سیاست ملی اطلاع‌رسانی کمک می‌کند تا کتابخانه‌ها و مراکز اطلاعاتی طبق برنامه و سیاست معینی نسبت به توسعه منابع، خدمات و نیز همکاری با سایر مراکز همت گمارده و با دید بازتری به آینده بنگرند.

نظام کتابداری هند، شبکه وسیعی از کتابخانه‌های روستایی مدارس را در اختیار دارد که این خود، حکایت از توجه عمیق کارگزاران آن به باروری فرهنگ عامه مردم به ویژه اقشار روستایی دانش آموزی که بخش اعظم جمعیت این کشور را تشکیل می‌دهند، دارد و علیرغم توجه به این بخش، در حمایت و پشتیبانی از سایر بخشها غفلتی صورت نگرفته و در حوزه‌های علوم و فنون و کشاورزی نیز گامهای مثبت برداشته شده و سرمایه‌گذاری خوبی انجام گرفته است. شاید اشاره به این نکته بی‌مناسبت نباشد که علیرغم گستردگی جمعیت و وسعت کشور، از نظر سرانه به ازای هر ۷۱۳۷ نفر جمعیت، یک باب کتابخانه در هند وجود دارد، در حالی که در ایران به ازای هر ۸۳۷۶ نفر جمعیت یک باب کتابخانه موجود است و بر خلاف کشور هند، در ایران سهم ناچیزی به کتابخانه‌ها روستایی و بخصوص مدارس وجود ندارد). در هند به ازای هر ۱۱۵۸۷ نفر یک باب کتابخانه دانشگاهی و اختصاصی وجود دارد ولی در ایران به ازای هر ۸۰۰۰۰ نفر یک باب کتابخانه دانشگاهی و یک باب دانشگاهی وجود دارد. این رقم، اختلاف فاحشی را از نظر کمیت کتابخانه‌های دانشگاهی و اختصاصی بین دو کشور نشان می‌دهد. چه بسا وجود سیاست ملی اطلاع‌رسانی در هند و عدم وجود چنین سیاستی در ایران سبب تفاوت عمده‌تری در آینده از نظر کتابداری و اطلاع‌رسانی مابین دو کشور خواهد شد.

پانوشته‌ها:

- 1- Verinder Grover & Ranjana Arora, eds., Encyclopedia of India and her states, (New Delhi: Deep & Deep, 1996), p.3.
- 2- David Butler, Ashok Lahiri & Pranoy Roy, India decides: elections 1952-95, 3rd ed. (New Delhi: Books & Things, 1995), p. 123.
- 3- Chhotey Lai, "Development of agricultural libraries in India in post-independence era", Library herald, 33(1-2) 1995-22-24.
- 4- The Europa world yearbook 1997, 38th ed., (London: Europa Publications, 1997), vol 1, p. 1600.
- 5- David Crystal, ed., The Cambridge factfinder, 1st ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), p.256.
- ۶- سفارت جمهوری اسلامی ایران - هند. سرپرستی دانشجویان ایرانی. (دهلی نو: سفارت جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۴)، ص ۱-۲.
- 7- The Europa world yearbook 1997, op. cit., p. 1604.
- 8- Commonwealth Universities yearbook 1996-97, 72nd ed. (London: Association of Commonwealth Universities, 1996), p. 707.
- 9- Chhotey Lal, op. cit., p.24.
- 10- The Europa world yearbook 1997, op. cit., p. 1597.
- 11- Library of Taxila.
- 12- Nalanda University.
- 13- John Macfarlane.
- 14- William Alanson Borden.
- 15- Maharaja Sajirao Gaekwad III.
- 16- Baroda.
- 17- Asa Don Dickinson.
- 18- John Feather & Paul Sturges., International Encyclopaedia of information and library science (London: Routledge, 1997), p. 171.
- 19- S.R.Ranganathan.

- 20- Madras University India.
- 21- Suseela Kumar, "Libraries and Library Science in India", IFLA Journal, 18(2), 1992: p.94.
- 22- Connemara Library Madras India.
- ۲۳- آمار ارائه شده در این جدول از چند منابع مختلف گرفته شده است.
- 24- Ishuari Corea, Gad David Ojuando, and Khalid Kamal Faruqi, eds., Eneyclopedia of Information and Library Science 1st de. (New Delhi: Akashdeep Publishing House, 1993), vol. 5, p. 1509.
- 25- John Feather & Paul Sturges, eds., op. cit., p. 172.
- 26- Suseela Kumar, op. cit., p. 100.
- 27- John Feather & Paul Sturges, eds., op. cit., p. 172.
- 28- MEDLINE.
- 29- POPLINE.
- 30- Tamil Nadu.
- 31- West Bengal.
- 32- Manipur.
- 33- Kerala.
- 34- Haryana.
- 35- Raja Rammohammohan Roy.
- 36- Ishuari Corea, Gad David Ojuan, and Khalid Kamal Faruqi, eds., op. cit., p. 1510-1511.
- 37- John Feather & Paul Sturges, eds., op. cit., 172.
- 38- Paramjit Singh Kawatra, ed. world encyclopedia of library and information science education, 1st ed., (New Delhi: Crest, 1994), vol. 1, p.220.
- ۳۹- عباس حری، «نشست عمومی ایفلا (شصت و دومین: ۳۱-۲۵ اوت ۱۹۹۶: پکن)»، فصلنامه کتاب، ۷(۲)، ۱۳۷۵، ص ۱۲۰.
- 40- John Feather & Paul Sturges, Eds., op. cit., p. 172.
- 41- Suseela Kumar, op. cit., 95-96.

- 42- University Grants Commission (U.G.C).
- 43- John Feather & Paul Sturges, Eds., op. cit., p. 172.
- 44- Ibid., p. 172.
- 45- Paramjit Singh Kawatra, Ed., op. cit., p. 220.
- 46- N. B. Inamdar.
- 47- N. B. Inamdar, "Indian librarianship at the threshold of the new century", *Islamic Bulletin*, 41(1), 1996, p.5.
- 48- Ibid., p.4.
- 49- John Feather & Paul Sturges, Ed., op., p. 172.
- 50- Paramjit Singh Kawatra, ed., op. cit., p. 220.
- 51- Ishari Corea, Gad David Ojuando, & Khalid Kamal Faruqi, eds., op. cit., p. 1511-1512.
- 52- *The World of learning*, 47th ed. (London: Europa Publication, 1996), p. 667-717.
- 53- Indian Council of Agricultural Research (ICAR).
- 54- John Feather & Paul Sturges, eds., op. cit., p. 172.
- 55- Chhotey Lal.
- 56- Ishuari Corea, Gad David Ojuando, & Khalid Kamal Faruqi, eds., op. cit., p. 1512-1513.

منابع:

- 1- Academic library system. vol. 5: Resource sharing programmes. - [New Delhi]: Indra Gandhi Open University, 1995.
- 2- Butler, David; Lahiri, Ashok & Roy, Prannoy. India decides: elections 1952-95. -3rd. -New Delhi: Book & Things, 1995.
- 3- Corea, Ishuari; Ojuando, Gad David & Faruqi, Khalid Kamal, eds. Encyclopaedia of information and library science. - 1st ed. - New Delhi: Akashdeep Publishing House, 1993.
- 4- Commonwealth Universities yearbook 1996-97. - 72nd ed. - London: Association of Commonwealth Universities, 1996.
- 5- Crystal, David, ed. The Cambridge factfinder. - last ed. - cambridge University Press, 1994.
- 6- The Europa world yearbook 1997. - 38th ed. - London: Europa Publication, 1997.
- 7- Feather, John & Sturges, Paul, eds. International Encyclopaedia of information and library science. - London: Routledge, 1997.
- 8- Grover, Verinder & Arora, Ranjana. Encyclopedia of India and her states. - New Delhi: Deep & Deep, 1996.
- 9- Inamdar, N.B. "Indian librarianship at the threshold of the new century." Indian Association of Special Libraries & Information Centres (IASLIC) Bulletin, 41(1) 1996, p. 3-7.
- 10- Lal, Chhotey. "Development of agricultural libraries in India in the postindependence era." Library herald, 33(1-2) 1995, p. 22-33.
- 11- Kumar, Suseela. "Libraries and library science in India." IFLA Journal, 18(2) 1992, p. 94-107.
- 12- Sing, Sewa. "Professional development, manpower education and training in India." In: Singh Kawatra, Paramjit, ed World encyclopedia of Library and information science education. vol. 1. - last ed. - New Delhi: Crest, 1994, p. 217-230.
- 13- The World of learning. - 47th ed. - London: Europa Publication, 1996.

۱۴- حرّی، عباس. «نشست عمومی ایفلا (شصت و دومین : ۲۵-۳۱ اوت ۱۹۹۶ : پکن)». فصلنامه

کتاب، ۷(۲) ۱۳۷۵، ص. ۱۱۸-۱۳۸.

۱۵- سفارت جمهوری اسلامی ایران، سرپرستی دانشجویان ایرانی شبه قاره هند، راهنمای تحصیلی و

دانشجویی در کشور هندوستان - دهلی نو: سفارت جمهوری اسلامی ایران، هند ۱۳۷۴.